

Φύλο και Ιστορία

Ενότητα 1: Εισαγωγή:
μελετώντας την ιστορία των γυναικών και του
φύλου στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη (15ος-18ος
αι.)

Ανδρονίκη Διαλέτη

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα: Ιστορίας, Αρχαιολογίας, Κοινωνικής
Ανθρωπολογίας

Σκοποί ενότητας

Σε αυτή την εισαγωγική θεματική ενότητα θα παρουσιαστούν συνοπτικά οι τάσεις που έχουν χαρακτηρίσει τη διεθνή βιβλιογραφική παραγωγή για την ιστορία των γυναικών και του φύλου στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη από το τέλος του 19ου αιώνα έως σήμερα. Βάρος θα δοθεί στις πρόσφατες ιστοριογραφικές κατευθύνσεις ενώ στο επίκεντρο του προβληματισμού μας θα βρεθούν αναλυτικές κατηγορίες όπως «Αναγέννηση», «πρώιμη νεοτερικότητα» και «Μεταρρύθμιση». Επίσης θα προβληματιστούμε ως προς την αξιοποίηση των σύγχρονων ερευνητικών μεθόδων και τη χρήση του πρωτογενούς υλικού.

Περιεχόμενα ενότητας

- Μελετώντας την ιστορία των γυναικών και του φύλου στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη
- Η Faltonia Betizia Proba διδάσκει την ιστορία του κόσμου
- Η Αμαζόνα Πενθεσίλεια
- Οι γυναίκες κατείχαν ισότιμη θέση με τους άνδρες στην εξιδανικευμένη Αναγέννηση του Jacob Burckhardt
- Η Joan Kelly απογύμνωσε την Αναγέννηση από το εξιδανικευμένο ένδυμά της...
- ...και αμφισβήτησε τα ορόσημα της Δυτικής και ανδροκεντρικής ιστοριογραφίας
- *Πρώιμη νεοτερικότητα*: ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο;
- Από τη μία στις πολλαπλές γυναικείες ιστορίες
- Η ιστορία του ανδρισμού έχει οδηγήσει σε επανεξέταση της πρώιμης νεότερης πατριαρχίας
- Συγχρόνως υπογραμμίζεται πλέον η πολυπλοκότητα των έμφυλων σχέσεων εξουσίας
- Προς μια σταδιακή αποπολιτικοποίηση του πεδίου;
- Προτεινόμενη Βιβλιογραφία

Εισαγωγή:
μελετώντας την ιστορία των γυναικών
και του φύλου στην πρώιμη νεότερη
Ευρώπη (15ος-18ος αι.)

Μελετώντας την ιστορία των γυναικών και του φύλου στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη

- Η εξιστόρηση των «εξαιρετικών» γυναικείων αρετών και επιτευγμάτων: από τον Giovanni Boccaccio στον Jacob Burckhardt.
- Ανακαλύπτοντας την «γυναικεία» Αναγέννηση κατά το πρώτο φεμινιστικό κίνημα.
- Υπήρξε Αναγέννηση για τις γυναίκες; Η κριτική της Joan Kelly και η κοινωνική ιστορία των γυναικών κατά το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα.
- *Πρώιμη νεοτερικότητα*: μια χρήσιμη αναλυτική κατηγορία για την ιστοριογραφία των γυναικών και του φύλου;
- Πρόσφατες ιστοριογραφικές κατευθύνσεις: πηγές, μέθοδοι, εννοιολογήσεις.
- Η ιστορία του ανδρισμού: αναθεωρώντας ή επαληθεύοντας την πρώιμη νεότερη πατριαρχία;
- Λόγοι, πρακτικές, δράσεις, επιτελέσεις: εύθραυστες διαπλοκές.
- Είναι η ιστοριογραφία των γυναικών και του φύλου μια φεμινιστική ιστορία; Νέες προκλήσεις και διλήμματα.
- Σπουδάζοντας ιστορία των γυναικών και του φύλου στις ΗΠΑ και την Ευρώπη.

Η Faltonia Betizia Proba διδάσκει την ιστορία του κόσμου:
από γαλλικό χειρόγραφο του 15ου αιώνα του Giovanni
Boccaccio, *De Claris Mulieribus* (1361-2)
(Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας)

Η Αμαζόνα Πενθεσίλεια:
από γαλλικό χειρόγραφο του 15ου αιώνα του Γιοναanni
Boccaccio, *De Claris Mulieribus* (1361-2)
(Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας)

Οι γυναίκες κατείχαν ισότιμη θέση με τους άνδρες στην εξιδανικευμένη Αναγέννηση του Jacob Burckhardt

«Για την κατανόηση της ανώτερης κοινωνικότητας της Αναγέννησης είναι τέλος ουσιώδες να γνωρίζουμε ότι η γυναίκα απολάμβανε του ίδιου σεβασμού όπως και ο άνδρας... Κυρίως η μόρφωση της γυναίκας των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων είναι κατ'ουσίαν ίδια με του άνδρα. Οι Ιταλοί της Αναγέννησης δεν διστάζουν καθόλου ν'αφήσουν το μάθημα της λογοτεχνίας, ακόμα και της φιλολογίας, να επιδράσει εξ ίσου σε θυγατέρες και γιους. Γιατί καθώς θεωρούσαν τον νεοαρχαίο αυτόν πολιτισμό ως το ύψιστο κτήμα της ζωής, τον παρείχαν και στις θυγατέρες ευχαρίστως. Βλέπουμε σε ποιο βαθμό δεξιοτεχνίας έφθαναν ακόμη και θυγατέρες ηγεμόνων στη λατινική ομιλία και γραφή. Άλλες έπρεπε να μοιράζονται τουλάχιστον τα αναγνώσματα των ανδρών για να μπορούν να παρακολουθήσουν το πραγματολογικό περιεχόμενο της αρχαιότητας, αφού αυτό κυριαρχούσε σε μεγάλο βαθμό στις συζητήσεις. Σ'αυτά προστέθηκε εν συνεχεία η ενεργός συμμετοχή τους στην ιταλική ποίηση με σονέτα και αυτοσχεδιασμούς, κι εδώ έγιναν διάσημες μια σειρά από κυρίες... Η Vittoria Colonna μπορεί μάλιστα να χαρακτηριστεί αθάνατη. Εάν κάτι τεκμηριώνει τον πιο πάνω ισχυρισμό μας, είναι τούτη η γυναικεία ποίηση με τους εντελώς ανδρικούς της τόνους. Ερωτικά σονέτα καθώς και θρησκευτικά ποιήματα εμφανίζουν τόσο αποφασιστική, ακριβή διατύπωση, απέχουν τόσο πολύ από το τρυφερό ημίφως της ονειροπόλησης και τον ερασιτεχνισμό που χαρακτηρίζει κατά τα λοιπά τη γυναικεία ποίηση, ώστε θα μπορούσε κανείς να τα περάσει κάλλιστα για έργα ανδρών... Γιατί μέσω της παιδείας ο ατομικισμός αναπτύσσεται και στις γυναίκες των ανωτέρων τάξεων, ακριβώς όπως και στους άνδρες, ενώ εκτός της Ιταλίας και μέχρι τη Μεταρρύθμιση οι γυναίκες, ακόμη και οι αρχόντισσες, έρχονται πολύ σπάνια στο προσκήνιο ως πρόσωπα... Δεν γίνεται λόγος για κάποια ιδιόμορφη, συνειδητή 'χειραφέτηση', γιατί το ζήτημα θεωρούνταν αυτονόητο... Το μεγαλύτερο παίνεμα που αποδιδόταν τότε στις σπουδαίες Ιταλίδες είναι ότι είχαν ανδρικό πνεύμα και φρόνημα. Αρκεί να προσέξει κανείς την εντελώς ανδρική στάση των περισσότερων γυναικών... Ο τίτλος μιας *virago*, μιας αντρογυναίκας, που στην εποχή μας θεωρείται πολύ διφορούμενη φιλοφρόνηση, σήμαινε την εποχή εκείνη καθαρή δόξα».

Γιάκομπ Μπούρκχαρτ, *Ο Πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 271-274 (1η έκδοση: 1860).

Η Joan Kelly απογύμνωσε την Αναγέννηση από το εξιδανικευμένο ένδυμά της...

«Ένα από τα καθήκοντα της ιστορίας των γυναικών είναι να θέσει υπό αμφισβήτηση τα έως τώρα αποδεκτά σχήματα περιοδολόγησης. Θεωρώντας τη γυναικεία χειραφέτηση ως σημείο αναφοράς, ανακαλύπτουμε ότι γεγονότα τα οποία προήγαν την ιστορική εξέλιξη των ανδρών, απελευθερώνοντάς τους από φυσικούς, κοινωνικούς ή ιδεολογικούς περιορισμούς, είχαν διαφορετικές ή και αντίθετες συνέπειες για τις γυναίκες. Η Αναγέννηση αποτελεί ένα καλό παράδειγμα. Η Ιταλία υπερτερούσε της υπόλοιπης Ευρώπης από το 1350 έως το 1530 περίπου λόγω της πρώιμης διαμόρφωσης γνήσιων κρατών, της ανάπτυξης μιας εμπορικής και μεταποιητικής οικονομίας που τα υποστήριζε, και της απομάκρυνσης της από τις μεταφεουδαλικές ή ακόμη και μετασυντεχνιακές κοινωνικές σχέσεις. Αυτές οι εξελίξεις αναδιοργάνωσαν την ιταλική οικονομία στη βάση νεότερων όρων και άνοιξαν τον δρόμο για τις δυνατότητες κοινωνικής και πολιτισμικής έκφρασης για την οποία είναι γνωστή η περίοδος. Ωστόσο, ακριβώς αυτές οι εξελίξεις επηρέασαν τις γυναίκες με αντίστροφο τρόπο, έτσι ώστε να μην υπάρξει καμιά αναγέννηση για τις γυναίκες – τουλάχιστον καμιά κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης. Το κράτος, ο πρώιμος καπιταλισμός και οι κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν από αυτά επέδρασαν στη ζωή των γυναικών της Αναγέννησης ποικιλοτρόπως σύμφωνα με τη διαφορετική θέση που κατείχαν στην κοινωνία. Εκπληκτικό παραμένει, ωστόσο, το γεγονός ότι οι γυναίκες ως ομάδα, και ιδιαίτερα οι γυναίκες των τάξεων που κυριάρχησαν στην ιταλική αστική ζωή, βίωσαν περιορισμό των κοινωνικών και προσωπικών επιλογών τον οποίο οι άνδρες της ίδιας τάξης είτε δεν βίωσαν, όπως συνέβη στην περίπτωση των αστών, είτε δεν βίωσαν τόσο έντονα, όπως συνέβη στην περίπτωση των ευγενών».

Joan Kelly, “Did Women Have a Renaissance?”, στο της ίδιας *Women, History, and Theory: The Essays of Joan Kelly*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1986, σ. 19 (1η έκδοση: 1977).

...και αμφισβήτησε τα ορόσημα της Δυτικής και ανδροκεντρικής ιστοριογραφίας

«Συγκεκριμένα, προκύπτει ένα αρκετά σταθερό μοτίβο σχετικής υποβάθμισης της κοινωνικής θέσης των γυναικών ακριβώς στις λεγόμενες περιόδους 'προοδευτικών αλλαγών'... Επιτρέψτε μου να επισημάνω απλώς ότι εάν εφαρμόσουμε την περίφημη ρήση του Φουριέ – ότι η χειραφέτηση των γυναικών αποτελεί ένδειξη γενικότερης χειραφέτησης μιας εποχής – αναγκαζόμαστε να επαναξιολογήσουμε τις αντιλήψεις που έχουμε διαμορφώσει για τις λεγόμενες περιόδους προόδου, όπως είναι ο πολιτισμός της κλασικής Αθήνας, η Αναγέννηση και η Γαλλική Επανάσταση. Για τις γυναίκες, η 'πρόοδος' στην κλασική Αθήνα ήταν ταυτόσημη με το καθεστώς της εταίρας και τον περιορισμό των συζύγων των αθηναίων πολιτών στον γυναικωνίτη. Στην Ευρώπη της Αναγέννησης σήμαινε τον περιορισμό των παντρεμένων γυναικών της αστικής τάξης εντός του οίκου και την κλιμάκωση των διώξεων κατά της μαγείας που διαπερνούσαν όλα τα κοινωνικά στρώματα. Όσο για την Γαλλική Επανάσταση, απέκλεισε ρητά τις γυναίκες από την ελευθερία, την ισότητα και την 'αδελφότητα' της. Ξαφνικά βλέπουμε τις εποχές αυτές με μία νέα διπλή οπτική – κάθε μάτι βλέπει μία διαφορετική εικόνα. Έως τώρα η ιστορία έχει καταγράψει μόνο μία από αυτές τις εικόνες. Ασχέτως της αποτίμησης αυτών των περιόδων, η αποτίμηση γίνεται πάντα από την σκοπιά των ανδρών. Η φιλελεύθερη ιστοριογραφία ιδιαίτερα, η οποία εκτιμά ότι και οι τρεις παραπάνω περίοδοι αντιπροσωπεύουν στάδια στη βαθμιαία εκπλήρωση μίας νέας ατομικιστικής κοινωνικής και πολιτισμικής τάξης πραγμάτων, διατείνεται ρητά – χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνει τη θέση της – ότι οι γυναίκες συμμετείχαν στις κατακτήσεις μαζί με τους άνδρες... Η φεμινιστική ιστοριογραφία έχει κατορθώσει να ανατρέψει τέτοιες καθιερωμένες αποτιμήσεις ιστορικών περιόδων. Μας έκανε να αποτινάξουμε την εσφαλμένη αντίληψη ότι η ιστορία των γυναικών είναι ίδια με την ιστορία των ανδρών, και ότι οι σημαντικές καμπές στην ιστορία έχουν τις ίδιες επιπτώσεις και για τα δύο φύλα».

Τζόουν Κέλι, «Η κοινωνική σχέση των φύλων: μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών», στο Έφη Αβδελά- Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 125-6 (1η έκδοση στα αγγλικά: 1976).

Πρώιμη νεοτερικότητα: ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο;

«Εάν η ‘πρώιμη νεοτερικότητα’ είναι προβληματική για την ιστορία γενικά, τι θα μπορούσε κανείς να πει για τα ιδιαίτερα προβλήματα που θα μπορούσε να παρουσιάσει στην ιστορία των γυναικών και του φύλου; Μολονότι επιστημονικές εταιρείες, περιοδικά και εκδοτικές σειρές που επικεντρώνονται στις γυναίκες και το φύλο την έχουν αποδεχθεί, οι διαδικασίες που έχουν παραδοσιακά σημαδέψει το 1450 ή το 1500 ως αφετηρίες μιας νέας εποχής – τα ταξίδια των ευρωπαϊκών εξερευνητήσεων, η τυπογραφία, η πυρίτιδα, η ανάπτυξη των εθνικών κρατών, η επέκταση του προβιομηχανικού καπιταλισμού, η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους και η Προτεσταντική Μεταρρύθμιση – έχουν εξιστορηθεί ως μια ιστορία των ανδρών, μολονότι σπάνια με ρητό τρόπο: άνδρες στα πλοία, άνδρες τυπογράφοι, άνδρες έμποροι και επενδυτές, άνδρες στρατιώτες και στρατηγοί, άνδρες γραφειοκράτες και ένας πολύ άνδρας Λούθηρος... Συνεπώς η ‘πρώιμη νεοτερικότητα’ μας φέρνει μπροστά στο ίδιο δίλημμα με την ‘Αναγέννηση’, δηλαδή εάν θα πρέπει να υιοθετήσουμε για την ιστορία των γυναικών μια περιοδολόγηση που να αντλείται απροβλημάτιστα από την ιστορία των ανδρών».

Merry Wiesner-Hanks, “Do Women Need the Renaissance?”, *Gender and History*, 20:3 (2008), σ. 543-4.

Από τη μία στις πολλαπλές γυναικείες ιστορίες

«Από τότε, τη δεκαετία του 1970, που η Joan Kelly έθεσε το περίφημο ερώτημά της – ‘Υπήρξε Αναγέννηση για τις γυναίκες;’ – ποικίλα ρεύματα αναθεώρησης και έρευνας είτε την λειδόρησαν με σκαιό τρόπο είτε ανασυντάχτηκαν προς υποστήριξή της. Η ιστορία των γυναικών, το φεμινιστικό ξαναγράψιμο της πολιτισμικής ιστορίας και οι σπουδές του φύλου έχουν ξεπεράσει σε μεγάλο βαθμό το ερώτημα της Kelly. Με την ανακάλυψη νέου υλικού και την επανεξέταση του ήδη γνωστού, οι γενικεύσεις σχετικά με τη θέση των γυναικών έχουν δώσει τη θέση τους σε προσεκτικά επεξεργασμένες αφηγήσεις που εξαρτώνται από πολλές μεταβλητές, περιλαμβάνοντας την μεταβαλλόμενη δυναμική των έμφυλων σχέσεων που ποικίλλουν από εποχή σε εποχή και από ομάδα σε ομάδα... στην πρόσφατη ιστοριογραφία, οι γυναίκες συγγραφείς και καλλιτέχνιδες, οι θρησκευόμενες γυναίκες, οι χήρες, οι εργαζόμενες, οι παντρεμένες και οι ανύπανδρες εμφανίζονται πρωτίστως ως ενεργά υποκείμενα. Έχουν πλέον καταστεί κεντρικές μορφές και θα μπορούσαμε να τις αποκαλέσουμε ηρωίδες της μεταμοντέρνας Αναγέννησης».

Randolph Starn, “A Postmodern Renaissance?”, *Renaissance Quarterly*, 60:1 (2007), σ. 17.

Η ιστορία του ανδρισμού έχει οδηγήσει σε επανεξέταση της πρώιμης νεότερης πατριαρχίας

«... η πατριαρχική ιδεολογία υπήρξε από τη φύση της αντιφατική, ασταθής και επιλεκτική παρά ένα μονολιθικό σύστημα που απλά λάμβανε αποδοχή ή απόρριψη... Ενώ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι άνδρες ήταν αυτοί που πρωτίστως απολάμβαναν τα προνόμια αυτού του συστήματος, οι γυναίκες δεν ήταν εντελώς ή μονομερώς υποταγμένες σε αυτό, ενώ τα οφέλη δεν διανέμονταν ισότιμα μεταξύ των ανδρών».

Alexandra Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 1-3.

Συγχρόνως υπογραμμίζεται πλέον η πολυπλοκότητα των έμφυλων σχέσεων εξουσίας

«... οι γυναίκες συχνά αποδέχονταν, ή ακόμη και υπερθεμάτιζαν τα κοινωνικά και δικαστικά ήθη της κοινότητας... οι γυναίκες ήταν πρόθυμες να επιθεωρήσουν και να επιπλήξουν άλλες γυναίκες... οι γυναίκες δεν χρειάζονταν την ανδρική καθοδήγηση για να αισθανθούν εχθρότητα απέναντι σε άλλες γυναίκες. Η κρίση και η καταδίκη αποτελούσαν συστατικά στοιχεία της γυναικείας κουλτούρας».

Linda Pollock, “Childbearing and Female Bonding in Early Modern England”, *Social History*, 22:3 (1997), σ. 305.

Προς μια σταδιακή αποπολιτικοποίηση του πεδίου;

«Καθώς η ιστορία των γυναικών έχει κερδίσει θεσμική κατοχύρωση στις Ηνωμένες Πολιτείες, κάποιες από εμάς, υποκύπτοντας στις πιέσεις, παράγουν μελέτες που είναι ευπρόσδεκτες στους μη φεμινιστές συναδέλφους μας - μελέτες που αποφεύγουν τα δύσκολα φεμινιστικά ερωτήματα και που εμφανίζονται πιο συμβατικές. Και αφού ο ίδιος ο φεμινισμός έχει ωριμάσει, μεταλλαχθεί και επιβιώσει από την επίθεση των μέσων ενημέρωσης, ορισμένες από εμάς έχουν απομακρυνθεί από τις ρητές του επιδιώξεις».

Judith Bennett, *History Matters: Patriarchy and the Challenge of Feminism*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 2006, σ. 20-21.

Προτεινόμενη Βιβλιογραφία

- Έφη Αβδελά-Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες: γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Ανδρονίκη Διαλέτη, «Αναζητώντας το γυναικείο υποκείμενο στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη: πρόσφατες ιστοριογραφικές κατευθύνσεις», *Τα Ιστορικά*, 58 (2013), σ. 107-130.
- Joan Kelly, “Did Women Have a Renaissance?”, στο Renate Bridenthal - Claudia Koonz (επιμ.), *Becoming Visible: Women in European History*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1977, σ. 137-154.
- Merry Wiesner-Hanks, “Do Women Need the Renaissance?”, *Gender and History*, 20/3 (2008), σ. 539-557.
- Ulinka Rublack, “Meanings of Gender in Early Modern German History”, στο της ίδιας (επιμ.), *Gender in Early Modern German History*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, σ. 1-18.
- Karen Harvey, “The History of Masculinity, circa 1650-1800”, *Journal of British Studies*, 44 (2005), σ. 296-311.

Τέλος Ενότητας

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο την αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά, Μη Εμπορική Χρήση, Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων

Το Έργο αυτό κάνει χρήση των ακόλουθων έργων:

Εικόνες/Φωτογραφίες

Τα εν λόγω έργα αποτελούν Κοινό Κτήμα (public domain) και έχουν ανακτηθεί από το project Wikimedia Commons http://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page